

FERGANA'DA MOĞOL İSTİLASI ÖNCESİ ZANAAT VE TİCARET (IX-XII. YÜZYILLAR)

Craft and Trade in Fergana Prior to the Mongol Invasion (IX-XIIth centuries)

Ремесло и торговля в Фергане перед монгольским нашествием (IX-XII века)

Gülnisa AYNAKULOVA*

Gazi Türkiyat, Bahar 2014/14: 157-168

Özet: X. yüzyılda Hilafete ait ülkeler arasında Fergana ve Maverünnehir, çeşitli yer altı zenginlikleriyle ünlü bir bölge olarak bilinmekteydi. Maverünnehir'de demir üretimi büyük ekonomik öneme sahip olup demirin başlıca üretim yerleri Fergana ile Ustruşana idi. Fergana'da yapılan demir atetler o kadar meşhurdur ki, bunlar Babil'e kadar ihraç edilmekteydi. Fergana'nın zengin bakır ocaklarından çıkarılan bakır sadece hammadde olarak ihraç edilmeyip kuşkusuz çeşitli eşyaların yapımı için de kullanılırdı. Fergana'da yapılan kumaş ve kumaş eşyaları yerli halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda olup ayrıca komşu konar-göçer Türklere hazır giyim şeklinde ihraç edilmekteydi. Çini eşya üretimi konusunda XI-XIII. yüzyıllar gerçek bir inkişaf dönemidir. Araştırmalardan, bölgede köklü ve düzenli bir zanaatın tesis edildiği, seri kap kacak imalatının varlığı, çiniciliğin iç ticarete başlıca unsurlardan biri olarak yer aldığı anlaşılmaktadır. Fergana zanaatçıların maharetle yaptıkları çeşitli mallar Büyük İpek Yolu'nun Oş-Özkent-Doğu Türkistan güzergâhı üzerinden doğu ülkelerine ihraç edilmekteydi. Ticaret malları arasında meşhur Fergana atları da yer almaktaydı. Fergana şehirlerinde, kasaba ve köylerinde Türklerin bir kısmı yerleşik hayat yaşarken diğer bir kısmı da vadinin etrafındaki dağ eteklerinde, yaylalarda konar-göçerliğe devam etmekteydi. Konar-göçer Türklerin ekonomisinde çeşitli zanaat türleri de önemli yer tutmaktaydı. Fakat Türklerde zanaatın daha çok ferdî şekilde olduğu göze çarpmaktadır.

Anahtar kelimeler: Fergana, İpek Yolu, Türk Tarihi, Orta Asya, zanaat, ticaret

Abstract: Among the lands which belonged to caliphate, Fergana and Mawara'un-Nahr were known as a prosperous regions in terms of underground resources in the Xth century. Iron production had a vital importance in Mawara'un-Nahr and the leading iron producing regions were Fergana and Ustrushana. Iron tools which were produced in Fergana were so famous that they were exported as far as Babylon. Copper which was extracted from abundant copper mines of Fergana was not only used as raw material but also for making goods. Fabric and goods made of fabric produced in Fergana were sufficient to meet the requirements of the local people and were also exported to the nomadic Turks as con-fec-tion. In ceramic production, the XI-XIII th centuries were time of real prosperity. That a rooted and regular craft was settled in the region, that pots and pans were produced and that tile productions was one of the essential elements of domestic trade were understood from researches. The skillfully made productions of Fergana's craftsmen were exported to the eastern lands through the route Osh-Ozkent-East Turkestan of Silk Road. There were also famous horses of Fergana among the traded goods. While some Turks settled in the cities, towns and villages of Fergana, some other Turks continued to live as nomads on the mountain fooms surrounding the valley and plateaus. Various kinds of crafts were also vital to the economy of nomadic Turks. However, craft is conspicuous as individualistic among the Turks.

Key words: Fergana, The Silk Route, Turkish History, Central Asia, craft, trade

* Doç. Dr., Siirt Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Siirt / TÜRKİYE.
gaynakulova@gmail.com

Аннотация: Фергана и Мавераннахр славились своими подземными богатствами среди стран относящихся к халифату в X веке. Мавераннахр имел большое экономическое значение в производстве чугуна и железа. Усрушана и Фергана были основными производственными районами. Железные орудия сделанные в Фергана славились до такой степени, что экспортировались вплоть до Вавилона. Медь извлеченная из богатых медных рудников Ферганы использовалась не только в качестве сырья, но и без сомнения использовалась в приготовлении разных изделий. Текстиль и текстильные изделия изготовленные в Фергана полностью удовлетворяли потребности населения, а также экспортировались в виде готовой одежды соседним кочевым тюркоязычным народам. Текстиль и текстильные изделия изготовленные в Фергана полностью удовлетворяли потребности населения, а также экспортировались в виде готовой одежды в соседние области где проживали другие тюркоязычные кочевники. XI-XIII века являются настоящим периодом расцвета производства фарфора. Итог исследования показывает нам, что в данной области было установлено коренное и регулярное производство ремесла, серийное производство посуды и что фарфор являлся основным фактором внутренней торговли. Разнообразные товары сделанные искусными руками ремесленников экспортировались по маршруту Великого шелкового пути Ош-Узгенд-Восточный Туркестан в страны Востока. Среди предметов торговли находились и известные лошади Ферганы. Некоторые тюрки стали постоянными жителями поселков и районов города Ферганы, а некоторые из них продолжали вести кочевой образ жизни в другой части предгорья вокруг долины. Различные виды ремесла занимали важное место в экономической жизни кочевых тюрков. Но обращает на себя внимание тот факт, что ремесло среди тюрков развивался единично.

Ключевые слова: Фергана, Шелковый путь, Тюркская история, Центральная Азия, ремесло, торговля

Orta Asya topraklarının İslam bayrağı altına girmesiyle bölge tarihinde yeni bir gelişme safhası baş göstermiştir. Bölgenin İslam sancağı altına girmesi, dolayısıyla bir merkezden yönetilen Hilafet sistemine bağlanması Yakın Doğu ile Maverainnehir arasındaki siyasi, ekonomik, kültürel ilişkilerin ilerlemesine, zanaat ve ticaretin gelişmesini sağlayarak Orta Asya'nın IX-X. yüzyıllarda meydana gelen ikinci şehirleşme döneminde büyük rol oynamıştır (Belenitskiy vd. 1973:163). Eğer İslam kaynakları Arap fütuhâtı sırasında, Kâsân, Ahsiket, Urest ve Hocend olmak üzere Ferğana'da bulunan sadece dört şehirden söz ederken X. yüzyıl coğrafyacıları artık Ferğana'da yer alan 40 şehirden söz etmektedirler. Çanak-çömlekçilik, madencilik, demircilik, camcılık, dokumacılık ve özellikle estetik sanatın gelişmesinin doğal sonucu olarak ticaret de gelişmekteydi. Söz konusu dönemlerde Orta Asya halkları medeniyet seviyesi bakımından komşu ülkeleri olan Çin, Hindistan, İran, Rusya'dan v.s. çok gerilerde değildir. Uluslar arası ticaret ilişkileri Akdeniz havzasını Uzak Doğu ülkeleriyle bağlayan Eski İpek Yolu üzerinden yapılmaya devam etmiştir. Orta Asya'da bu ticaret yolu birkaç kola ayrılırdı. Bunların arasında Ferğana Vadisi'nin güney ve kuzey dağ eteklerinden geçen Ferğana ticaret yolu büyük önem arz etmekteydi. 999'da Karahanlıların darbesiyle Samanoğulları devletinin çökmesi ve yerine Karahanlı İlig Nasr'ın hâkimiyeti altında yeni bir Türk devletinin kurulmasıyla Ferğana vadisi Karahanlı devletinin sınırları içinde yer almıştır. Hâkimiyetin Türklerin eline geçmesi, fatihlerle birlikte eyalet sisteminin getirilmesi ülkenin kültürel ve ekonomik hayatını pek etkilememiştir.

Samanoğulları döneminde vuku bulan tarihi, ekonomik ve kültürel gelişme Karahanlılar döneminde daha da ilerlemiştir. Araştırmalar bu gelişmenin XIII. yüzyıla kadar hiçbir şekilde azalmadığını hatta bazı dallarda en az bir buçuk yüzyıl boyunca yükselmeye devam ettiğini göstermektedir.

IX-XII. yüzyıllarda Fergana Orta Asya halklarının siyasi ve ekonomik hayatında önemli bir rol oynamıştır. Bir taraftan şehir ve köy arasında gittikçe kuvvetlenmekte olan mal tedavülü, diğer taraftan tarım bölgeleriyle bozkır arasında gerçekleşen mal tedavülü, kervan ticaretinin genişlemesi bölgede tarımın, madencilik ve zanaatın gelişmesine yol açmıştır. İncelemekte olduğumuz dönemlerde şehir aynı zamanda yönetim, siyaset, zanaat ve ticaret merkezidir. Zanaat istihali ve ticaret biri birinden ayrılmaz durumda olup dükkân veya imalathâne aynı zamanda ticaret yeri idi. Mukaddesî eserinde Orta Asya ve İran'ın çeşitli şehirlerinden ihraç edilen malların listesini vermektedir (Mukaddasî 1967: 325-326; Şeşen 1985: 264). Maverâünnehir'den ihraç edilen malların türlerinden, bununla birlikte bölgenin maddî kültürü ile sanat eserlerinden X. yüzyıl ve sonraki yüzyıllardaki şehir ve köylerdeki zanaatın karakteri hakkında muayyen bir fikir elde etmek mümkündür. Hilafete ait ülkeler arasında Fergana ve Maverâünnehir toprakları X. yüzyılda çeşitli yer altı servetleriyle zengin bir bölge olarak bilinmekteydi (Havkal 1967: 464-465; Şeşen 1985: 208). Maverâünnehir'de demir üretimi büyük ekonomik öneme sahip olup demirin başlıca üretim yerleri Fergana ile Uşruşana idi. İstahrî'ye göre (Romodin 1973: 28) Mink ve Marsmanda* bölgelerinde büyük ölçüde demir filizi bulunmaktaydı. Filizin bir kısmı bu yerde eritilir, diğer bir kısmı ise kalabalık maden üretim ve zanaat merkezi olan Fergana'ya gönderilirdi. Aynı zamanda buraya Fergana'dan özel cins demirin ithal edildiği anlaşılmaktadır. İbn Havkal, Mink ve Marsmanda'da Horasan'ın tamamına ve İran'a ihraç edilen demir aletlerinin yapıldığı, çünkü Fergana demirinin yumuşak olup ne yapmak istenirse o şeklin verilmesi kolay olduğu, zanaatçıların akıllarına gelen birçok ilginç şeyleri bu demirden yapabildikleri bildirilmektedir (Havkal 1967: 506; Şeşen 1985: 236). Fergana'da yapılan demir aletler o kadar meşhurdu ki, bunlar Babil'e kadar ihraç edilmekteydi (Mez 1966: 345). Marsmanda'da her ayın başında bir günlük pazar düzenlenirdi. Bu pazar çok meşhur olup ülkenin en uzak diyarlarından tüccarlar gelirdi (Havkal 1967: 506). Mukaddesî Fergana'dan (ve İsficap'tan) ihraç edilen mallar arasında silahlar, kılıçlar, demir ve bakır eşyalarını saymaktadır (Mukaddasî 1967: 325). Marsmanda pazarından Hudûdu'l-Âlem'in müellifi de söz etmektedir. Fakat ona göre pazar yılda bir defa düzenlenip bir gün sürerdi (Hudûd al-Âlam 1937: 23b). Pazarın ticaret hacmi 100.000 dirheme geliyordu ki, bu da buradaki madencilik, demircilik inkişafıyla ilgiliydi. Burada demirciliğin şehir zanaatıyla ilgisi olmayan ayrı bir üretim olduğunu ilave etmeliyiz. Madenciler çoğu zaman filizi elde ettiği yerlerde işletirler, demiri ise maden yataklarının yanında, maden köylerinde eritirlerdi (Masson 1953: 25, 28). Şehrin demirci zanaatçıları artık dövülmüş

* Şimdiki Güney Kırgızistan'ın Leylek bölgesi

demir parçalarından muhtelif eşyalar yapmakla meşgul olurlardı. Demirci dükkânları köylerde de mevcuttu, ancak şehir demircileri ve demirhaneleri esaslı bir şekilde ihtisaslaşmış durumdaydı. Fergana şehirlerinde silahlar, tarım ekonomisiyle ilgili araçlar ve bakır kapkacaklar üretilirdi (Gafurov 1949: 178).

Demircilikten sonra ehemmiyeti ve ustalarının çokluğu açısından önemli zanaat dalı olarak bakır işlemeciliği gelmekteydi. Kaynaklarda diğer zanaat dallarına göre bakırcılıktan daha az bahsedilmektedir; fakat; arkeoloji buluntularından, bakırcıların ürettiği belli başlı eşyalardan, kapkacaklardan bu zanaat hakkında yeterli derecede bilgi edinmekteyiz. Mukaddesî, Fergana'dan ihraç edilen malların arasında bakır eşyaların da bulunduğunu belirtmektedir (Mukaddasî 1967: 325). Müellif, mal çeşitlerini kaydetmemiş ise de verdiği bilgilerden Maverünnehr'in diğer bölgelerinde üretilen ve ihraç edilen bakır eşyaların türleri hakkında bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Meselâ, Semerkant'tan kırmızı bakırdan yapılan çok büyük kazanlar (Mukaddasî 1967: 325), Buhara'dan sarı bakırdan yapılan lâmbalar ihraç edilirdi (Mukaddasî 1967: 324). Çeşitli bakır ve tunç mamulleri Buhara pazarlarında satılırdı (Havkal 1967: 490; Şeşen 1985: 225). Fergana'nın zengin bakır ocaklarından (Havkal 1967: 488; Istahrî 1967: 312) çıkarılan bakır, sadece hammadde olarak ihraç edilmeyip kuşkusuz sözü edilen eşyaların yapımı için de kullanılırdı. Ahsiket, Kuba ve diğer şehirlerde yapılan arkeolojik araştırmalarda savatlanmış, bitki nakışlarıyla süslenmiş bakır sacayağı, mutfak eşyaları, kazanlar, yay uçları (Ahrarov 1973, X: 60-61), lambalar (Çulanov 1963: 201) bulunmuştur. Elde edilen eşyalar arasında en dikkat çeken madde herhalde tepsi olarak kullanılan yuvarlak bakır levhadır. Yuvarlak levhanın kenarı kıvrımlı motiflerle süslenmiş olup ortasında kadın kafalı kuş resmi bulunmaktadır. Bu tür fantastik yaratıklar sözünü ettiğimiz dönemde çok yaygındır. Resmin etrafındaki bütün saha, çeşitli bitki motifleriyle süslenmiştir (Çulanov 1963: 201).

Tekstil zanaatı her şehirde, kasabada ve büyük köylerde mevcuttu. Fergana'da beyaz kumaşlar üretilmekteydi (Negmatov 1977: 75). Fakat yüksek kaliteli kumaşın gelişmiş üretimi birkaç merkezde toplanmış durumdaydı. Bunlardan en önemlisi Merv olup, Merv vahası ipeğin ve yüksek kaliteli pamuğun en büyük üretim alanı idi. Merv, kumaşlarının dünyaca meşhur olmasını kaliteli pamuğuna borçlu idi. Yazılı kaynaklardan Fergana'daki pamukçuluğun ve dokumacılığın durumu hakkında da bilgi sahibi olmaktayız (Mukaddasî 1967: 325). Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere, Fergana'da yapılan kumaş ve kumaş eşyaları yerli halkın ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda olup ayrıca olarak komşu göçebe Türklere hazır giyim şeklinde ihraç edilmekteydi (Mukaddasî 1967: 325). Önceki asırlarda olduğu gibi, kumaşlar yünden, ketenden, pamuktan ve ipekten yapılmaktaydı. Pamuk kumaşlar gittikçe keten dokumanın yerini almaktaydı. En kaba ve ucuz kumaşlar yünden yapılmakta, hammaddesi de komşu göçebelerden sağlanmaktaydı.

İslam müellifleri çömlekçiler hakkında çok az bilgi vermektedir. Fakat günümüzde, arkeoloji ilmi, yazılı kaynaklardaki bilgi eksikliğini çok zengin buluntularla gi-

dermektedir (Çulanov 1963: 199-200; Bernştam 1951: 29-30; Ahrarov 1962(a): 59-60; Davidoviç vd. 1955: 185-189). Mesela, Ahsiket'te yapılan arkeolojik araştırmalarda elde edilen eşyanın türleri Bab, Özkent, Kuba ve söz konusu yüzyılların diğer Fergana şehirlerinde bulunan çini malların aynısıdır (Çulanov 1963: 200). Kazılarda elde edilen çini eşyanın büyük kısmı IX-XII. yüzyıllara ait olup söz konusu dönemin dökme çanak-çömlek imal tekniği ve süsleme sanatındaki yüksek kalitesiyle fark gösterdiği gibi benzerlerine göre daha gelişmiş bir örnek teşkil etmektedir. Ayrıca eşyaların şekillerinde Orta Asya'ya özgü genel hatların, genel bir tarzın ortaya çıkmaya başlaması dikkat çekicidir (Bernştam 1951: 29). Bu durum, bölgede köklü ve düzenli bir zanaatın tesis edildiğini, seri kapkacak imalatının varlığını, çiniciliğin iç ticarete başlıca unsurlardan biri olarak yer aldığını göstermektedir.

Fergana çömlekçilerinin eşyaları, diğer Orta Asya çömlekçilerinininki gibi her alanda kullanmak üzere yapılmış eşyaların bolluğu ve çeşitliliği ile dikkat çekmektedir. Bu toprak eşya, hububat, su, şarap ve benzeri şeyler saklamak için üretilen büyük hacimli kaplardan başlayıp kokulu yağlar ve cıva saklamak için üretilmiş küçük ölçülü kaplara kadar her ebatla yapılmaktaydı. Aynı zamanda çeşitli motiflerle, renkli desenlerle süslenmiş, mineyle kaplanmış çini eşyaların da çok sayıda çeşidi vardır. Bütün meskûn yerlerdeki kazılarda ortaya çıkarılan çini eşyanın bolluğu ve çeşitliliğine bakılırsa kap kacakların büyük kısmının yerli üretim olduğu anlaşılmaktadır (Davidoviç vd. 1955: 189). Bu bilgilerden hareketle, Fergana bölgesinin X. ve XIII. yüzyıllar arasında çini eşya üretimi açısından çok gelişmiş bir dönem yaşadığını söylemek mümkündür.

Cam üretimi, dokumacılık ve çömlekçilikten farklı olarak tam bir şehir zanaatıdır. IX-XII. yüzyıllarda cam üretimi önemli derecede artmıştır. Camdan mutfak eşyaları, kap kacaklar, parfüm şişeleri, terâzi taşları, kimya kap kacakları, ucuz süs eşyaları ve lâmbalar yapıldı. Devrin bu daldaki yeniliği küçük disk şeklindeki pencere camlarının üretilmeye başlamasıdır (Abdurazakov vd. 1963: 102-104). Arkeoloji bilgilerine göre, X-XII. yüzyıl Fergana camcılığı -özellikle Kuba şehrindeki cam üretimi-, kütleli bir şekilde gelişmekte idi (Ahrarov 1960: 28). Cüruf kalıntılarının kalabalığı, cam kalıntıları, cam eritme fırınlarının bulunması, yarı cam mamulleri zanaatçıların zahmetli emeğine şahit olmakla birlikte yerli camcılığın inkişafını da göstermektedir. Eski dönemlerde olduğu gibi, X. yüzyılda da Çin ipeğine karşılık olarak Orta Asya'dan cam eşya ihraç edilmekteydi ve bunlar işçilik kalitesinden dolayı Çin'de büyük rağbet görmekteydi. Cam kadeh ve bardak üretimi, Orta Asya'da özellikle X-XII. yüzyıllarda çok gelişmiştir. Aynı tip kadeh ve bardaklara Nisa şehrinde, Kala-i Bolo kalesinde, Kuba şehrinde, Tirmiz'de, Kırım'ın güney sahilinde, Suriye ve Samarra'da rastlanmıştır (Amincanova 1962: 92). Bu durum Fergana zanaatçılarının aynı zamanda dış ülkeler ve şehirler ile sıkı ilişkilerde bulduklarına işaret etmektedir. Eşyalar arasında çok sayıda camdan yapılmış mürekkep hokkaları bulunmuştur. Mürekkep hokkalarının bolluğu ve çeşitliliği, Orta Asya şehirlerinde okuryazarlığın çok yaygın olduğunu göstermektedir. Cam eşyalar arasında en çok dikkat

çekenleri küçük şişelerdir. Bunların büyük kısmı parfüm, kozmetik ve eczacılık işleri için kullanılırdı. Şişelerin hepsi, ince işçiliğiyle dikkat çekmektedir (Amincanova 1962: 96). Çok sayıda parfüm şişesi ve eczacılık için kullanılan kapların mevcudiyeti, Orta Asya'da eczacılığın ve parfüm sanatının ne kadar geliştiğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu durum Orta Asya'da ilaçlar ve kokular üreten özel bir esnaf tabakasının (Attarlık) bulunduğunu göstermektedir. Onlar, ürettikleri eşyaları özel kaplarda piyasaya sürerlerdi. Arkeoloji uzmanlarına göre, Orta Asya'da cam üretimi, söz konusu yüzyıllardan itibaren hızlı bir şekilde gelişmeye başlamıştır (Abdurazakov vd. 1963: 102).

Fergana bölgesi, IX-XII. yüzyıllarda Orta Asya halkının siyasî ve ekonomik hayatında önemli rol oynamaktaydı. Demircilik, çömlekçilik, camcılık vs. ile birlikte inşaat sektörünün de geliştiği açıkça görülmektedir. Bu devirlerde kilden sadece çeşitli kaplar yapılmayıp tuğla, türlü kaplamalar, su boruları vs. gibi inşaat malzemeleri de üretilmekteydi (Kojemyako 1959: 53; Voronina 1959: 101). Toplum hayatının gelişmesi ile birlikte camiler, medreseler, havuzlar, kanallar, çeşitli binalar yapılmaktaydı. Ayrıca bunların tadilatları da söz konusuydu. Diğer sanatlarla beraber inşaat tekniği de gelişmiştir. Şehirlerin içinde, kerpiçten yapılmış surların ötesinde asilzadelerin, arazi sahiplerinin, tüccarların muhteşem evleri bulunmaktaydı (Galitskiy vd. 1987: 19). Fergana'da, özellikle XI-XII. yüzyıl Karahanlı döneminde bazı şehirlerde anıtsal yapıların inşa edildiği bilinmektedir. Arkeolojik kazılarda diğer yapılar ile birlikte çok sayıda tuğla fırınları ortaya çıkarılmıştır. Profesör M. Ye. Masson, Merv'den Amul'e giden ticaret yolunu incelerken Ortaçağ dönemine ait pek çok tuğla fırını tespit etmiştir (1955: 6, 8-9). Bu fırınlar, genel olarak kervan yolu üzerinde yer almış olup yolun etrafındaki inşaatların ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Tuğla, aynı zamanda diğer işler için de kullanılırdı. Bunlardan biri mezarlar olup tuğlanın mezar taşları yerine de kullanıldığını (Ahrarov 1962b: 82) görmekteyiz. Diğer şehir ve kasabalarda bulunan tuğla fırınlarının araştırılması sonucunda bütün Orta Asya fırınlarında büyük benzerliklere rastlanmıştır (Ahrarov 1962b: 86).

Ülke ekonomisinin gelişmesi, bölgelerin ve zanaat-ticaret merkezlerinin ekonomik açıdan ihtisaslaşmasıyla birlikte, göçebeler ile olan ticarî ilişkiler daha da gelişmiştir. IX-X. yüzyıllarda göçebe Türkler ile hudut şehir veya köylerde göçebelerin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak elde edilen ham maddelerin işlenmesi için ihtisaslaşma başlamıştır. Bu süreci Şaş örneği üzerinde izlemek mümkündür. Mukaddesî'ye göre (315) Şaş'tan değerli, yüksek kaliteli keymuht (kumlu sahtiyan) eğerleri, sadaklar, yün ve kıl kumaşlar, çadırlar, seccade halıları, yakalar, pamuk tohumları, mükemmel oklar ve kalitesiz iğneler ihraç edilirdi. Aynı durumun Fergana'nın göçebe Türkleriyle hudut şehir ve köyleri için de geçerli olduğunu tahmin edebiliriz. Çünkü kaynaklar Oş, Özkent, Miyân-Rudan civarında yaşayan halkın Türklerle iç içe olduğunu bildirmektedir. İbn Havkal, Özkent şehrinin "*Türklerin kapısında yer almış bir ticaret yeri*" olduğunu, Türklerin ticaret yapmak için buraya geldiklerini açık bir şekilde kaydetmiştir (Havkal, 513; Şeşen, 240). Bu tarım-zanaat

bölgelerinin ağırlıklı olarak yünden, deriden, kürkten yapılmış malları ihraç ettikleri anlaşılmaktadır. Mukaddesî “*deriler Türklere getirilip tabaklanır*” diyerek ham madenin kaynağını da göstermektedir (Mukaddasî, 315). Bunun dışında vaha ve şehir halkı göçebelere hayvanlar, hayvancılık ve avcılık mamulleri, köle ve keçe alırlardı. Bunun karşılığı olarak göçebeler kumaş, ekmek, kapkacak, demir eşya ve süs eşyaları alırlardı. Bozkır göçebeleri ile olan ticaret düzenli yapılan pazarlarda gerçekleşirdi. Göçebe Türklere olan ticaret için İsficab'ın Navçikat köyünde kurulan pazarlar (Ploskih 1984, I: 283), Uruşana'nın Marsmanda (Ploskih, 283) şehrinde yapılan pazarlar çok büyük önem taşımaktaydı (Havkal 1967: 506; Şeşen 1985: 236).

Komşu göçebe Türklere gelince, kaynaklardan Türklere daha Göktürkler zamanından itibaren çeşitli zırhlar ve demir eşyalar yaptıkları anlaşılmaktadır. El-Birunî'nin, kıymetli madde ve madenlerle ilgili olan *el-Cemahir fi Marifeti'l-Cevahir* adlı eserinin Yakut bölümünde, aralarında Türk kağanının da adının geçtiği Büyük devletlerin hükümdarları tarafından İran Şahı I. Hüsrev Anuşirevan'a (531-579) gönderilen hediyelerden söz edilmektedir. Orada Hakanın yaldızlı ve gümüş yaldızlı yüz tane zırh ve dört bin man Tibet miski gönderdiğinden söz edilmektedir (Birunî 1963: 65-66). Bu bilgiler, Çin kaynakları tarafından da desteklenmektedir. Çinliler Türk demircilerin yüksek zanaatından söz ederken Türklere zırhlı süvarilerin bulunduğundan da bahsetmişlerdir. El-Birunî'nin bu eserindeki kayıtlardan göçebe Türk zanaatçılarından daha VI. yüzyılda yaldızlama sanatının çetin tekniğine sahip olduklarını, değerli eşya ürettiklerini öğrenmekteyiz. Türklere bu zırhları komşu ülkelerden elde ettiklerini düşünmek çok yanlış ve esassızdır. Çünkü diplomatik hediye olarak, genelde yerli mamullerin gönderildiği bellidir (Mokrınin 1983: 206). Bu konudaki bilgilerimiz İstemî'ye gönderilen Bizans elçisinin verdiği bilgilere de uymaktadır. Buna göre, Türklere elçiye demir satın almasını teklif etmişlerdir. Elçi Türk Orda'sında büyük ustalıklarla yapılmış çok sayıda demir eşya gördüğünü kaydetmiştir.

Demirci ve marangozlar bütün yerleşim yerlerinde mevcuttu. Yine Birunî, Kaşgar ve Barshan'da çanlar, kazanlar ve diğer demir eşyalarının üretildiğini, Hazlanc ağacından masalar, kovalar, tabaklar ve benzeri eşyaların yapıldığını kaydetmiştir (1963: 244, 248). Buna benzer bilgilere Arap coğrafyacılarının eserlerinde de rastlamak mümkündür. Fergana şehirlerinde, kasaba ve köylerinde Türklere bir kısmı yerleşik hayat yaşarken diğer kısmı da vadinin etrafındaki dağ eteklerinde, yaylalarda konargöçerliğe devam ediyordu. Göçebe Türklere konargöçer hayatı için mesken olarak en uygununun çadır olmasından dolayı, öteden beri Türklere çadırı kullanılmaktaydı. Çadır çok kolay sökülür, kolayca kurulur, hem soğuktan, hem yağmurdan, hem yakıcı sıcaktan korunurdu. Bu meşhur Türk keçe çadırları hakkında Yakubî şunları bildirir: “*Türklere büyük Türk kubbelerinde otururlar. Bu çadırların çivileri hayvan ve sığırdan derisinden yapılmış sırmadır. Çadırların örtüleri keçedendir. Türklere keçe imalini en iyi bilen millettir. Zira elbiseleri keçedendir*” (Yakubî 1967: 295; Şeşen 1985: 187). Diğer taraftan bilhassa Kaşgarlı Mahmud'un kayıtlarından Türklere bu dönemde (yani Karahanlı-

lar döneminde) tabî evlerde de oturdukları, keçe dışında ipekli kumaş dokumacılığıyla, pamuklu dokumacılıkla uğraştıkları ve bunlardan kendilerine giysiler yaptıkları bilinmektedir (Genç 1997: 175).

Türklerin ekonomisinde çeşitli zanaat türleri de önemli yer tutmaktaydı. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilerden XI. yüzyıl Türk toplumunda bir zanaatkârlar grubunun varlığı görülmektedir (Genç 1997: 371). Fakat göçebe Türklerde zanaatın daha çok ferdî şekilde olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu durum, Cahiz'in şu satırlarından anlaşılmaktadır: *"Türk her şeyi bizzat kendisi yapar. Hiçbir kimseden yardım istemez. Hiçbir dostun fikrine müracaat etmez. Hiçbir sanatkârın yanına gidip gelmez"* (1988: 82). Hayvan ürünleri ve ham maddesini işlemek; göçebe Türklerin en iyi bildikleri, bol çeşitli zanaat türlerinden idi. Keçe, baş giysileri, çeşitli kıyafetler, ayakkabılar vs. gibi eşyanın yapımında yün kullanılırdı. IX-XII. yüzyıl göçebe Türk boylarının ekonomisinde çok şey ortaktır. Yazılı kaynakların Çiğiller, Karluklar ve Kırgızların zanaat mahsulleri hakkında verdiği bilgiler diğer Türk boyları için de geçerlidir. Hudûdu'l-Âlem'in müellifi, Karluk ve Kırgız ülkesinde neler üretiliyorsa aynıısının Çiğiller'de üretildiğini (1937: 18a) belirtmektedir. Bozkır Türk giyim eşyasının başlıca malzemesini koyun, kuzu, sığır, tilki, keçi ve deve yünü oluşturmaktaydı. Eski Türklerin bez dokuduklarını, giyecek için kendir yetiştirdiklerini, yün kumaş ve bezden iç çamaşırını giydiklerini vaktiyle Kafesoğlu da kaydetmiştir (1995: 306).

Türklerden elde edilip sonra dış pazarlara gönderilen malların arasında misk ve hutu ön sırada gelmekteydi. İstahrî *"Maveraünnehir'de Tibet'ten ve Kırgızlar'dan getirilen misk bulunur. Getirilen misk (buradan) diğer ülkelere sevk edilir"* (1967: 288) demektedir. İbn Havkal, eserinde aynı bilgileri verdikten sonra bu misklerin başka cinslerinden daha güzel ve pahalı olduğunu eklemektedir (Havkal 1967: 465; Şeşen 1985: 208). Bu güzel koku o kadar pahalıydı ki, fiyat olarak has madenlerle bir tutulurdu (Mokrinin 1973: 117). Hutu'dan bıçak sapları yapılırdı (*Hudûd al-Âlam* 1937: 17b). Türklerin ticaret mallarının arasında kuşkusuz altın ve gümüş de yer almaktaydı. Kaşgarlı Mahmud'un ifadesine göre, Türkler altın ve gümüş gibi kıymetli madenleri eriterek süzmek için özel ocaklar kullanıyorlar ve bu ocaklara *"köyde"* adını veriyorlardı (Kaşgarlı Mahmud 1999: 173; Genç 1997: 299).

Ticaret muamelelerinde köle ticaretinin ayrı bir yeri vardı. Köleler genelde göçebelerin komşu ülkelere yaptığı akınlar sırasında ele geçirilen esirlerdi. İbn Havkal, *"Kölelerine gelince, onlara kendilerini çevreleyen Türklerden ihtiyaçlarından fazla köle gelir. Bunlar en makbul, en dinç, doğudaki en güzel ve en pahalı kölelerdir"* (Havkal 1967: 465; İstahrî 1967: 288) demektedir. Burası eskiden beri Türkistan kapısı olup, burada birçok Türk köleleri bulunurdu (*Hudûd al-Âlam* 1937: 23b). Fergana'nın kuzey bölgesinde ve İsficap'ta (Sayram) büyük esir pazarları bulunurdu. Buraya genel olarak Türk köleleri getirilirdi. Maveraünnehir'de bunlar çok makbul sayılan pahalı kölelerdi. Köleler, Fergana'ya sırasıyla Tibet'ten ve Doğu Türkistan'dan gelirdi (Şeşen 1985: 98). Türk kölelerin arasında gulâm olarak orduda görev yapabilecek durumda olan-

lar en pahalıları idi. Yine bu sırada Horasan'ın yıllık haracının bir kısmı Türk kölesi olarak gönderiliyordu. IX. yüzyılın başında bu tür Türk kölelerin satış fiyatı ortalama olarak 300 dirhem idi. Çünkü Tahirîlerin hilafet sarayına senelik vergi olarak gönderdiği 200 tane kölenin maliyeti 600.000 dirhem idi (Hurdâdbih 1967: 39). Türk erkek köleleri Maverâünnehir'den dışarıya çıkarabilmek için her defasında Buhara hükümetinden özel izin isteniyordu. Üstelik böyle yazılı izni alabilmek için, her Türk köle başına 70-100 dirhem arası para alınır. Kölelerin nakli konusunda Amu Derya üzerinden geçilen yerde iç gümrük karakolları gözlem yapmaktaydı (Mukaddasî 1967: 337).

Uluslararası ticarî ilişkiler, Akdeniz'i Uzak Doğu ülkeleri ile bağlayan eski İpek Yolu üzerinden yapılırdı. Orta Asya'da bu yol birkaç kola ayrılırdı. Bunlar, Güney yolu, Fergana yolu ve Kuzey yolu idi. Orta Asya topraklarından geçen Büyük İpek Yolu'nun üç kolunun arasında Fergana kolu büyük önem taşımaktaydı. Fergana şehirlerinin Doğu Türkistan ve diğer doğu ülkeleriyle yapılan ticari ilişkileri bu eski İpek Yolu üzerinden gerçekleştirdi. Büyük Ticaret Yolunun ana kolu Bağdat'tan başlardı. Bağdat'ta başlayan yol Merv üzerinden Orta Asya'ya geçirdi. Merv şehrinde Amul'e, oradan Buhara'ya, sonra Semerkant'a ve sonra Zamin şehrine ulaşırdı (Hurdâdbih 1967: 25). Zamin şehrinde Büyük Ticaret Yolu Güney (Fergana) kolu ve Kuzey (Şaş-Türk) kolu olmak üzere ikiye ayrılırdı. Güney kolunu bütünüyle alırsak Fergana üzerinden Hocent, Ahsiket, Kend, Soh, Riştan, Zenderamş, Kuba, Oş ve Özkent gibi Fergana şehirleri üzerinden Doğu Tanrı Dağlarına ulaşıldı. Fergana Ticaret Yolu vadinin güneyindeki ve kuzeyindeki dağ etekleri üzerinden geçer ve Oş şehrine gelince iki kola ayrılırdı. Bunlardan biri Oş, Medva ve sonra Alay Dağları üzerinden Doğu Türkistan'a ulaşırdı. İkinci yol ise Oş'tan Özkent'e geçer, sonra Merkezi Tanrı Dağları üzerinden Isık Göl'ün güneydoğu sahillerine ulaşır, oradan Doğu Türkistan'a ve Çin'in iç bölgelerine ulaşırdı (Karayev 1968: 65). Fergana zanaatçılarının maharetle yaptıkları çeşitli mallar da bu Oş-Özkent-Doğu Türkistan güzergâhı üzerinden doğu ülkelerine ihraç edilirdi. Ticaret malları arasında meşhur Fergana atlarının bulunduğunu da unutmayalım.

Göktürkler zamanından X. yüzyıla kadar Kuzey ticaret yolu en işlek yoldu. Şaş'tan çıkan yol, İsficap, Taraz, Kulan ve Mirki üzerinden en büyük ticaret merkezi olan Suyab şehrinin bulunduğu Çu Vadisine ulaşırdı (Kudama 1967: 204-206; Hurdâdbih 1967: 27-29). Suyap'tan sonra bu ticaret yolunun bir kolu Boom Boğazı üzerinden Yukarı Barshan'a ulaşır, buradan hareket ederek Moğolistan ve Çin'e ulaşırdı (Gafurov 1949: 181). Diğer bir kolu ise Kastek Boğazı ve İli Vadisi üzerinden Güney Sibirya'ya giderdi. VI. yüzyılın ortasından başlayıp Çu vadisinden Harezmi, Kuzey Hazar kıyısı ve Kafkasya üzerinden geçen ticaret yolu Bizans'a ulaşırdı. Bir başka önemli noktaya gelince, ortaçağlarda Doğu'da tüccarların dış görünüşüne bakarak nadiren şu veya bu kavme ait olduğunu söyleyebilirlerdi. Ticarî sözleşmelerden ise tüccarların hangi ırktan olduklarını anlamak çok zordu. Tüccarlar kaynak-

larda çoğu zaman sadece *Müslüman Tüccarlar* olarak adlandırılırlardı (Gulyamov 1967: 295).

Kervan ticareti genel olarak üst sınıf mensuplarına hizmet eder ve esasta Batı ve Doğu arasında nadir bulunan eşyaların mübadelesini yapardı. Transit ticaretin malları genelde lüks eşyalardı. Bunlar: değerli taşlar, inci, altın, gümüş ve bunlardan yapılan süs eşyaları, kürkler, halılar, ipek kumaşlar, baharatlar, cins atlar, porselen eşya vs. idi. Yükün büyük kısmını tabii olarak ipek oluşturmaktaydı. Fakat X. yüzyıldan başlayıp ticaret eşyalarının arasında artık ilk ihtiyaç maddeleri, yani gıda maddelerinden başlayıp, zanaat üretimi için lazım olan ham maddeler yer almaya başlamıştır. Bunlar: buğday, pirinç, pamuk, ham ipek, deri, deri tabaklamak için ağaç kabukları, sert pamuklu kumaşlar, bakır ve demir filizleri, yün vs. idi (Yakubovskiy 1932: 9). M.Ö. II. yüzyılda keşfedilen Çin-Ön Asya kervan yolu; sonraki devirlerde, gördüğümüz gibi Çin ipeğini ihraç eden ana yol haline gelmiştir. Aynı yol üzerinden Çin'e, Batı ülkelerinden Yunan-Roma dünyasından cam ve kristal getirilmiştir. Batı tesiri altında Orta Asya'da cam sanayisi gelişmiş olduğu gibi Doğu (Çin) tesiri altında demir sanayisi gelişmişti (Bartold 1963: 113). Orta Asya halkı, Çinlilerden altın ve gümüşten kaplar yapmayı da öğrenmiştir. Bu sanayi dalları, Fergana'da daha İslamiyet'in ilk dönemlerinde büyük gelişme göstermiştir (Bartold 1963: 112).

Görüldüğü gibi, Orta Asya topraklarının İslam sancağı altına girmesiyle bölge tarihinde yeni bir gelişme safhası baş göstermiştir; Akdeniz havzası, Ön Asya ve Orta Asya ülkelerinde üretimin güçlenmesi ve gelişmesine olumlu şartlar hazırlanarak zanaat ve ticaretin gelişmesini sağlamıştır. Yukarıda, Fergana'da yapılan demir aletlerin Horasan'ın tamamına, İran'a, Babil'e kadar ihraç edildiğinden, cam eşyalara Tirmiz'de, Kırım'ın güney sahilinde, Suriye ve Samarra'da rastlandığından vs. söz edilmiştir. Bu durum, Fergana zanaatçılarının sadece Doğu ülkeleri ile değil; aynı zamanda Doğu Avrupa, Akdeniz ülke ve şehirleri ile de sıkı ilişkilerde bulduklarını ortaya koymaktadır. Hâkimiyetin Türklerin eline geçmesi ülkenin kültürel ve ekonomik hayatını pek fazla etkilememiştir. Samanoğulları döneminde vuku bulan tarihî, ekonomik ve kültürel gelişme, Karahanlılar döneminde daha da artmıştır.

Fergana ve Orta Asya toprakları üzerinden güney ülkelerini kuzey ile, batı ülkelerini doğu ile birleştiren ticaret yolları geçmekteydi. Bu koşullardan dolayı Orta Asya halkları eski zamanlardan beri büyük komşuları olan Hindistan, Çin, Uzak Doğu, Rusya, Kafkasya, Yakın ve Orta Doğu ülkeleri ile derin siyasî, ekonomik ve kültürel münasebetler içinde bulunmaktaydı. Bu durum sadece adı geçen ülke halklarının ilim ve kültürünün karşılıklı olarak gelişmesinde olumlu tesir bırakmayıp aynı zamanda dünya medeniyetinin, dünya ilim ve kültürünün gelişmesinde de önemli rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

- ABDURAZAKOV, A. A., BEZBORODOV M. A., ZADNEPROVSIY Yu. A. (1963), *Steklodeliye Sredney Azii v Drevnosti i Srednevekovye*. Steklodeliye Sredney Azii v Drevnosti i Srednevekovye, (Pod. red. Akademika M. A. Bezborodova), Taşkent: İzdatelstvo AN UzSSR.
- AHRAROV, İ. (1962a), "Arheologičeskiye İssledovaniya Gorodişsa Ahsiket v 1960g.", / *Obşestvenniye Nauki Uzbekistana*, No:8, Taşkent: İzdatelstvo AN UzSSR, 54-58.
- (1973), "Arheologičeskiye Raskopki v Şahristane Gorodişsa Kuva", / *İnstitut Materialnoy Kulturi Uzbekistana*, Vıp. X, Taşkent: İzdatelstvo AN UzSSR, 58-65.
- (1962b), "Kirpiçobjigatel'naya Peç na Starom Gorodişse Kuva", / *İnstitut Materialnoy Kulturi Uzbekistana*, Vıp. III, Taşkent: İzdatelstvo AN UzSSR, 80-86.
- (1960), "Srednevekovniye Steklyanniye Bokalı iz Kuvi", / *İzvestiya AN UzSSR, Seriya Obşestvennih Nauk*, Taşkent: İzdatelstvo AN UzSSR, 22-28.
- AMINCANOVA, M. (1962), "Srednevekovniye Steklyanniye Sosudi iz Muzeev Taşkenta i Samarkanda", / *İMKUz.*, T. III, Taşkent: AN UzSSR, 87-100.
- BARTOLD, V. V. (1963), "İstoriya Turkestana (Konspekt Lektsiy)", / *Obşiy Raboti po İstorii Sredney Azii. Raboti po İstorii Kavkaza i Vostoçnoy Evropı*, T. II, Çast 1, Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 109-169.
- BELENITSKIY, A. M., BENTOVIÇ İ. B., BOLŞAKOV O. G. (1973), *Srednevekoviy Gorod Sredney Azii*, Leningrad: İzdatelstvo Nauka, Leningradskoye Otdeleniye.
- BERNŞTAM, A. N. (1951), *Drevnyaya Fergana (Nauçno-Populyarniy Oçerk)*, Taşkent: İzdatelstvo AN UzSSR.
- AL-BİRUNI, Ebu Rayhan (1963), *Sobraniye Svedeniy Dlya Poznaniya Dragotsennostey*. (Mineralogiya), (Perevod A. M. Belenitskogo. Pod redaktsiyey G. G. Lemmleyna, K. H. Baranova, A. A. Dolininoy. Statyi i Primeçaniya A. M. Belenitskogo i G. G. Lemleyna), Moskva: İzdatelstvo AN SSSR.
- EL-CAHİZ (1988), *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Faziletleri*, (Çeviren: Ramazan Şeşen), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ÇULANOV, Yu. G. (1963), "Gorodişse Ahsiket", / *Sovetskaya Arheologiya*, No: 3, Moskva: İzdatelstvo Nauka, 197-205.
- DAVIDOVIÇ, Ye. A. ve LITVINSKIY B. A. (1955), "Arheologičeskiy Oçerk İsfarinskogo Rayona", / *Trudi İnstituta İstorii i Arheologii AN TacSSR*, T. XXXV, Stalinabad: İzdatelstvo AN TacSSR, 174-194.
- GAFUROV, B. G. (1949), *İstoria Tadjikskogo Naroda v Kratkom İzlojenii (S Drevneyşih Vremen do Velikoy Oktyabrskoy Sotsialistiçeskey Revolyutsii 1917 g.)*, T. I. Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Političeskey Literaturı.
- GALİTSKIY, V. Ya. ve PLOSKIY V. M. (1987), *Starinnyy Oş*, Frunze: İlim.
- GENÇ, R. (1997), *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- GULYAMOV, Ya. G. (Ed.) (1967), *İstoriya Uzbekskoy SSR. S Drevneyşih Vremen do Seredinı XIX Veka*, T. I. Taşkent: İzdatelstvo "Fan" Uzbekskoy SSR.
- HUDÜD AL-ALAM. (1937), *The Regions of the World. A Persian Geography 372 A.H. - 982 A.D.* (Translated and Explained by V. Minorsky with the Preface by V. V. Barthold, Translated from the Russian), London.

- HAVKAL (1967), *Surat al-Ard (Opus Geographicum)*, (Ed. M. J. De Goeje), *Lugduni Batavorum* apud E. J. Brill.
- HURDADBIH (1967), *Kitab al-Masalik va'l-Mamalik*, (Ed. M. J. Goeje), *Lugduni Batavorum* apud E. J. Brill.
- AL-İSTAHİRİ, Ebu İshak el-Farisi (1967), *Surat al-Ard (Viae Regnorum)*, (Ed. M. J. De Goeje), *Lugduni Batavorum* apud E. J. Brill.
- KAFESOĞLU, İ. (1995), *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- KARAYEV, Ö. (1968), *Arabskiye i Persidskiye İstoçniki IX-XII Vekov o Kirgizah i Kirgizii*, Frunze: İzdatelstvo İlim.
- KAŞGARLI MAHMUD (1999), *Divanu Luğati't-Türk*, (Çeviren: Besim Atalay), III. Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KOJEMYAKO, P. N. (1959), *Rannesrednevekoviye Goroda i Poseleniya Çuyskoy Dolini*, Frunze.
- KUDAMA, B. Cafar (1967), *Kitab al-Harac (Accedunt Excerptae Kitab al-Kharadj)*, *Uactore Kodama İbn Dja'far*, (Ed. De Goeje), *Lugduni Batavorum* apud E. J. Brill.
- MASSON, M. Ye. (1953), *K İstorii Gornogo Dela na Territorii Uzbekistana*, AN UzSSR İstitut İstorii i Arheologii. Taşkent: İzdatelstvo AN UzSSR.
- _____ (1955), "*Srednevekoviyy Put iz Merva na Amul (Çarcou)*", / *İzvestiya AN Turkmenskoy SSR*, No 1, Aşgabad: İzdatelstvo AN Turkmenskoy SSR.
- MEZ, A. (1966), *Musulmanskiy Renessans*, Moskva: İzdatelstvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturi.
- MOKRYNIN, V. P. (1983), "*Svedeniya o Tyurkskih Narodah v Mineralogiçeskom Traktate Al-Biruni*", *Kirgiziya Pri Karahanidah*, (Red. Ye. A. Davidoviç), AN Kirgizskoy SSR İstitut İstorii, Frunze: İzdatelstvo İlim.
- _____ (1973), "*Torgoviye Svyazi Kirgizstana (VI-X vv.)*", *Arabo-Persidskiye İstoçniki o Tyurkskih Narodah*, Frunze: İlim.
- MUKADDASI (1967), *Ahsan al-Takâsim fi Marifat al-Akâlim (Descriptio Imperii Moslemici)*, (Ed. M. J. De Goeje), *Lugduni Batavorum* apud E. J. Brill.
- PLOSKIY, A. K. (Edit.), CAMGYRÇINOV M. B., KARAYEV Ö. K., MASSON V. M., MOKRYNIN V. P. (1984), *İstoriya Kirgizskoy SSR. S Drevneyşih Vremen do Seredinı XIX Veka. T. I*. Frunze: Kyrgyzstan.
- ROMODİN, V. A. (Red.) (1973), *Materialı po İstorii Kirgizov i Kirgizii*, Vıp. 1. Moskva: Nauka.
- ŞEŞEN, R. (1985), *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- VORONINA, V. A. (1959), "*Rannesrednevekoviyy Gorod Sredney Azii*", / *Sovetskaya Arheologiya*, No: 1, Moskva: İzdatelstvo Nauka: 84-104.
- YAKUBI, Ahmad b. İshak (1967), *Kitâb al-Buldân*, (Ed. De Goeje), *Lugduni Batavorum* apud E. J. Brill.
- YAKUBOVSKIY, A. Yu. (1933), "*Feodalnoye Obşestvo Sredney Azii i Yego Torgovlya s Vostochnoy Yevropoy v X-XV vv.*", / *Materialı po İstorii Uzbekskoy, Tacikskoy, Turkmenskoy SSR*, T. I, Leningrad: İzdatelstvo AN SSSR.